

Қазақ тілін оқытудың негізгі мәселелері

Төленбергенова Н. Т.

Аңдатпа

Мақалада ересек аудиторияда қазақ тілін оқыту мәселелері қарастырылады. Автор орфографиялық және орфоэпиялық нормалардың сақталуы арқылы іскерлік хаттың, сөйлесім мен оқылымның өзекті мәселелерін көрсетеді.

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы преподавания казахского языка во взрослой аудитории. Автор показывает актуальные проблемы правильного делового письма, говорения и чтения с соблюдением орфографических и орфоэпических норм.

Abstract

The article deals with the teaching of the Kazakh language as an adult audience. The author shows the pressing problems rightbusiness writing, speaking and reading in compliance with the rules of spelling and orthoepic.

Қазіргі Қазақстан Республикасының барлық салаларындағы өзекті мәселенің бірі – тіл саясаты. Мемлекеттік тілді оқыту мәселесі нормативтік-құқықтық жағынан толық қамтамасыз етілген. Қазақ тілін оқыту бала-бақшадан басталып, ересектерге оқытумен аяқталады. Сондықтан тілді оқыту әдістемесінің маңыздылығы туралы айтып жатудың өзі артық.

Қазақ тілін оқытудың қалыптасқан әдістемесі туралы еңбектер 1935 жылдан бастап жарық көре бастаған. Көптеген еңбектерді саралап, мынадай қалыптасқан әдістемелерді жіктедік:

- негізгі грамматикалық ережелерді оқыту;
- ережелерге негізделген жаттығуларды орындату;
- белгілі мөлшерде (жас ерекшеліктеріне негізделген) берілген мәтіндерді оқыту, мазмұнын айтқызу;
- жылдам оқытуды үйрету.

Аталған әдістемелерді жинақтап, жарық көрген оқу құралдары бірінен-бірі аумай, жоғарыдағыларды қайталай береді.

1990 жылдардан басталған қоғам өзгерістері қазақ тілін оқыту әдістемесіне де жаңа толқын әкелді. Оқыту үрдісіне көптеген оқытудың жаңа технологиялары енгізіле бастады. Олардың негізгілері: қатысым әдісі арқылы оқыту, модульдік технология арқылы оқыту, деңгейлік оқыту технологиясы, сын тұрғысынан оқыту технологиясы, жағдаятты оқыту әдістемесі (кейс-ситуациялар) т.б.

Біздің пікірімізше, аталған оқыту әдістемелерінің барлығы да қажет, бірақ солардың барлығы жоспарлау мәселесімен бірге жүру қажет сияқты. Көп жылдық мұғалімдік тәжірибе (мектепте орыс сыныптарындағы қазақ тілі, педагогикалық колледж, педагогикалық институттағы «Қазақ тілін оқыту әдістемесі» пәнінің оқытушысы, мемлекеттік қызметшілерге қазақ тілін оқыту) осыны дәлелдеген тәрізді. «Қазақ тілін оқыту әдістемесі» деген атаудың өзінде сабақ өткізуге дайындық деген мағына жатыр. Ал кез келген оқытушының (бала-бақша, мектеп, колледж, жоғары оқу орны) дайындығы тақырыптық және күнтізбелік жоспардан басталады. Оқытушы алдымен оқу жылының басында құрастырылған тақырыптық жоспардан сабақтың тақырыбын анықтап, күнтізбелік жоспар жазады. Тақырыптық жоспарлар оқу орны, жоғары лауазымды орын бекіткен стандарт, типтік жоспар, оқытушының шығармашылық бағыты (кез келген типтік бағдарламаны өз кәсіби біліктілігіне қарай бейімдеп, 30–50 пайызға өзгертуге болады, ол түбегейлі өзгерту емес, тақырыптың мазмұнын ауқымды етіп, өзектілігін ашу) бойынша оқу жылының басында немесе алдағы оқу жылына ағымдағы жылдың соңында жасалып, кеңесте бекітіледі. Біздің ойымызша, оқытушының оқыту әдістемесі осы жерден басталады. Мұғалімнің тақырыптық жоспарынан оның біліктілігі, жан-жақтылығы, аудиторияны оқыту деңгейі бір-

ден көрініп тұрады. Бүгінгі күнге дейін көптеген оқытушылардың тақырыптық жоспарларында «мәтінді оқу, мазмұнын айтқызу», – деп жалпылама жазылған жұмыстарды кездестіресің, олардың орнына мәтінді жылдам, мәнерлеп, орфоэпиялық нормаға сай оқу деп жазсақ, оқуымыздың өзі басқаша болар еді. Осы оқудан шығатын мәселе: орфоэпиялық нормаға сай оқу мен сөйлеу проблемалары. Қазіргі ересек аудиторияда ең көп кездесетін тілдік кемшіліктер: екпінді дұрыс қоймау, орфографиялық оқу, қазақ азаматтарының сөйлесуінде кездесетін акцент. Аталған кемшіліктердің барлығы оқуға байланысты қалыптасатын кемшіліктер. Ал ол кемшіліктер фундаменталды түрде балабақша мен мектепте қалыптасады. Оқытуға байланысты төмендегідей ұсыныстарды айтқымыз келеді:

- әр сабақтағы мәтінді оқуды орфоэпиялық нормаға сай оқытуды (дауысты, дауыссыз дыбыстардың орфоэпиялық оқылымын меңгерту);
- мәтінді абзацтарға бөліп, әр абзацты бір сөйлеммен мазмұндауды меңгертетін оқуды ұйымдастыру;
- оқылып отырған мәтін бойынша өз көзқарасын білдіруге икемдеуді игертетін оқуды ұйымдастыру.

Мәтінді оқуға бағыттайтын жалпылама әдістемеден кету керек. Негізі, жалпылама сөйлеу, жалпылама оқыту ешқандай нәтиже бермейді. Бүгінгі күні орыс тілді жоғары білімді ересек адамдардан қазақ тілінде орфоэпиялық норма бойынша оқу жоқ дегенді естігенде қынжыласың. Олардың айтып тұрғандары дұрыс, өйткені қазақ тілінде оқытуды үйрететін мұғалімдер оқулықта қалай жазылса (орфографиялық норма бойынша), солай оқытады. Бұл дегеніміз – оқытуды жүзеге асыратын мұғалімдерге ешқандай талап қойылмайды. Бір мақала төңірегінде оқыту стандарттарын саралауға мүмкіндіктің жоқтығынан, мұғалімдерге осы мәселеге жан-жақты назар аудару қажеттігін айтқымыз келеді.

Оқытудың тағы бір маңызды мәселесі – сөйлеу. Сөйлеу оқумен тығыз байланысты.

Академик М. С. Серғалиев ауызша сөйлеу тіліндегі дауыс мәнеріне баса назар аударумен бірге дұрыс сөйлеу ережелеріне тоқталады. Бұл жөнінде ғалым: «Орфография мен орфоэпияның заңдылықтарын сақтау сауатты жазу және дұрыс сөйлеу мәдениеттілігінің көрінісі болып табылады», – дей келіп, көпшілік алдында сөз нормалары мен тұрмыстық қатынастағы сөйлеу тіліне тән дыбыстау нормаларын араластырмай, қалыпты межеден жөнсіз ауытқып кетпей, сауатты сөйлей білу тілдік қарым-қатынас үшін аса маңызды екенін ескертеді. Сондықтан дұрыс сөйлеуге бағыт-бағдар көрсететін, қазіргі қоғамымыз үшін аса қажет құралдың бірі орфоэпиялық сөздік құрастыру қажеттігі туралы және оның құрастырылу жолы жөнінде: «Радио мен теледикторларға, комментаторларға, жалпы эфир арқылы сөйлеушілерге арналған орфоэпиялық сөздік жасаудың кезі келді. Ондай сөздікті бір немесе екі автордың құрастыруы тіптен жеткіліксіз, өйткені мұндай сөздік қазақ сөздерін түгел қамтымаса да, басым көпшілігін жинауға тиіс; оның үстіне жаңадан пайда болып жатқан сөздердің енгізілуі жөн; мыңдаған жер-су атаулары, ел, мемлекет аттары сөздіктен сырт қалмағаны жөн», – дейді [1, 5].

Дұрыс айту нормаларын меңгеру мемлекеттік қызметшілерге қажет. Дискурс мәдениеті және дағдысы мемлекеттік қызметшінің кәсіби біліктілігінің міндетті талабы болып табылады. Анық, түсінікті айтылған дискурс және дұрыс қойылған дауыс тыңдаушы жаққа көрсетілген құрмет болып табылады. Мемлекеттік қызметшінің ресми дикциясы, мәдениеттілігі, ресми киіне білу қабілеті басқа адамдарды өзіне тартады. Ол үшін тілдің фонетикалық және фонологиялық сипатын меңгеріп, сөйлеу кезінде денені бос ұстап, қысылмай, еркін тұрса, дұрыс демалса, сонда дыбыстар дұрыс жасалып, жақсы айтылады және естіледі.

Ең бастысы, мемлекеттік қызметшілер өз ісін, атқаратын қызметін жақсы білсе және өзі қызмет ететін саланың ерекшелігіне қарай өзіне де сондай талаптарды қоя білсе болғаны, өйткені мемлекеттік қызметшілер – ақпараттық-анықтамалық құжаттарды орындаушылар ғана емес, сонымен қатар мәдениеттілікті жеткізетін тұлғалар болуға тиіс.

Қазақ тілі мемлекеттік тіл мәртебесін алғаннан бері ауызша дискурстар өзінің қызметін өрістете түсуге мүмкіндік алып, соның нәтижесінде қазақ тілі тұрмыс аясында ғана емес, басқару орындарында, ғылыми мекемелер мен білім беру, оқу-тәрбие жүйесінде кеңінен қызмет ете бастағанмен, қазіргі кезде электронды бұқаралық ақпарат құралдарының қазақ тілінде берілетін хабарларында ауызша дискурстың айтылым мәдениеті аса жоғары деңгейде деуге болмайды, дискурсты дұрыс ырғақпен, үйлесіммен, үндесіммен дыбыстай алмайтын жайттар жиі кездесіп отырады. Біздің ойымызша, ауызша дискурс нормасының бұзылуы тілдің фонетикалық және фонологиялық сипатын ескермеуден туындап жатады. Фонетика үшін сөздің жазылуы емес, сөздің дыбысталуы, айтылуы, естілуі маңызды екені даусыз.

Ғалым Р. Сыздық тыңдаушыларды да, педагог, әсіресе тіл мәдениетін қадағалаушы ғалымдарды да алаңдатар жайттар пайда бола бастағанын айтып, оларды төмендегідей санамалап көрсетеді:

1. Драма актерлері мен опера және эстрада әншілерінің, сондай-ақ радио мен теледидар дикторларының, комментаторларының, жергілікті тілшілерінің, кинодубляж жасаушылардың қазақ тіліндегі дауысты, дауыссыз дыбыстардың үндестік заңдары, сингармонизм заңдылықтары деп аталатын табиғи гармониясын (үйлесімін) сақтамай бұзып айтулары;

2. Сөйлеу үстінде болатын логикалық паузалар, яғни ой екпіні түскен сөздерді сәл кідіріп, бөліп айтуды немесе сөздердің мағыналық топтарына қарай қажет жерінде оларды айрықша бөліп, я болмаса ұластыра қосып айту сәттерін біле бермеу;

3. «Қос қанаттың сыңары» деп келген орыс тілінің әсеріне байланысты кейбір қазақ тілі дауыстыларын сәл өзгертіп (орыс тіліндегіше) айту фактісі;

4. Әрбір сөйлемнің мағыналық интонациясын тап баса алмағандықтан, оның ішіндегі сөздерді дұрыс айта алмаушылық;

5. Қазақ сөздеріндегі жіңішке дауысты дыбыстарды жуандатып (айтеуыр, саулем, саулемсың) немесе, керісінше, жуан сөздерді жіңішкертіп айтулары (мені сүйген бір әдем бар) [2, 16].

Жоғарыда көрсетілген жайттардың себебін ғалымның өзі ашық көрсетеді: «Бұлардың себебі адамдар көбінесе жазылған дүние бойынша сөз сөйлейді. Осыдан барып ауызша айтылған мәтінде жазба дүниенің ізі сайрап тұрады. Бұдан кейбір адамдардың орфоэпиялық ережелерді қаншама жақсы біліп тұрса да, оның көз жадында сөздердің жазылған түрі мықты сақталып, сол қалпында айтуға бейімделу болатыны байқалады. Оның үстіне әрбір айтушы (актер, әнші, диктор т.б.) аузынан шығатын сөзін тыңдаушыға неғұрлым анық, айқын, түсінікті етіп жеткізуге тырысады. Мұндайда әдеттегі ауызша сөйлеуге тән интуитивті автоматизмге, яғни сөздің дыбысталуының дұрыс-бұрысын ойламастан, сөйлеу дағдысы бойынша өзінен-өзі дұрыс шығуына (айтылуына) емес, керісінше, осылай айтсам, сөзім тыңдаушыға анығырақ, түсініктірек жетеді-ау деген ойға жол беріледі [3, 17].

Мемлекеттік қызметші дискурстарының орфоэпиялық нормалары қазіргі кезде де сақталмайды. Әлі күнге дейін көптеген орыс тілді мемлекеттік қызметшілер жазылуы бойынша оқылып айтады. Тілдің орфоэпиялық нормалары мемлекеттік қызметшіге мектеп қабырғасында оқып жүргенде-ақ үйретілмесе, одан кейін бұл нормаларды меңгеру өте қиын болады. Өйткені адам бойында жастайынан қалыптасқан, сіңген нәрсені өзгерту оңай емес. Әйтсе де өзіне өзі сөзін өткізе алатын мемлекеттік қызметшілер қашанда мақсатына жетеді.

Дауыстап оқи білу өз кезегінде кәсіби даярлықты қажет етеді. Өйткені «Дауыстап оқу – таза байланыс жасау, жазбадағы әрекетсіз, әсері аз ойлардың жандануы. Егер дауыстап оқуға ұқыпты дайындалмаса, әдетте, оқып беруші берілген ойды немесе оның тілдік көрнекілігін толық игере алмауы мүмкін».

Осыған орай, мемлекеттік қызметшілерге ауызша дискурстың орфоэпиялық нормаларын меңгеру талабы қойылады. Дискурстың орфоэпиялық нормалары төменде берілген ережелер қатарынан тұрады.

Әртүрлі сөзформалардың құрамында кездесетін бір морфеманың бір дыбысының көрші дыбыстың әсерінен басқа дыбысқа өзгеруі дыбыс алмасуы деп аталады.

Тілдің ауызша формасында дыбыстар үндестік заңына сәйкес үнемі үйлесіп, жымдасып қолданылады. Егер дискурсты көпшілік алдында жеткізуде осы үндестік сақталмай, бұзылатын болса, мұның өзі сөздің айтылуы мен жазылуының арасын айыра алмауды көрсетеді. Өйткені жазу сөздің айтылуын дәл бере алмайды.

Дауысты дыбыстардың бір сөз көлемінде еріннің қызметі жағынан ыңғайласып, үйлесіп келуі ерін үндестігі деп аталады. Ерін үндестігі қазақ тілінің бірегей белгісі болып табылады. Бұл заң бойынша сөздің бірінші буынында еріндік дауысты болса, қалған буындарында да еріндіктер айтылуға тиіс.

Зерттеу жұмыстарында сөздің бірыңғай жуан немесе жіңішке, бірыңғай езулік немесе еріндік болып айтылуының фонологиялық мәні бар деп көрсетіледі. Сондықтан буын үндестігі қазақ тілінің негізгі орфоэпиялық нормаларының бірі болып табылады.

Қазақ тілінің сөздік қорындағы төл сөздер үндестік заңына бағынады. Мәселен, сөз түбірі жуан / жіңішке болса, оған жалғанатын қосымша да жуан / жіңішке болып келеді. Бірақ қазақ тілінің сөздік құрамындағы сөздердің барлығы қазақ тілінің заңдылығына бағынады деп айтуға болмайды. Мысалы, кірме сөздер ерін үндестігі заңдылықтарын сақтамайды.

Сонымен қатар дауыссыздардың бір-бірімен үйлестілігінің (ассимиляция) орфоэпиялық норма үшін ерекше мәні бар. Морфемалардың жігінде көрші келген дауыссыздардың акустикалық-артикуляциялық жақтан бір-біріне ұқсауы, бейімделуі ассимиляция деп аталады. Дауыссыздардың бір-біріне ықпалы прогрессивті, регрессивті және тоғыспалы түрде қарастырылады. Мысалы, Сараптама жасаған мемлекеттік қызметші Астана қаласының биылғы қысқа дайындығы жайлы хабарлады. Қала басшылары жылу маусымына қажетті сұйық отынды мемлекеттік сатып алу бойынша толық әзірлеген. Қазір 5 000 тонна мазут қоймада сақтаулы. Жақын күндері тағы да 20 000 тонна сұйық отын жеткізіледі.

«Орфоэпия ұлттық тілдің қалыптасуы мен дамуына тікелей байланысты. Мемлекеттік қызметте шаршысөз (публичная речь) түрлерінің (театр, кино, радио-теледидар хабарлары т.б.) пайда болып, олардың әлеуметтік мәнінің артуы орфоэпиялық нормалардың орнығып, ұлттық сипатқа ие болуын жеделдете түсті. Алайда қатаң дыбыстарды «сіндырып», «ұяңдатып» айту нормасы соңғы жылдары, әсіресе, мемлекеттік қызметте әріп қуалай, сөз қалай жазылса, солай оқу дағдысымен байланысты бұзылып, «қатқылдата» дыбыстау жиі ұшырай бастады. Бұл жай орфоэпия тұрғысынан қазақ сөзінің әуезділігіне нұқсан келтіретін жағымсыз құбылыс, нормадан жөнсіз ауытқу болып табылады» [3, 48].

Дискурс құрамында әртүрлі дыбыстық өзгерістер дыбыстық құбылыстар деп аталады. Олардың бәрі де айтуды жеңілдетуден тұрады. Мәселен, тіліміздегі кірме сөздің айтылуын жеңілдету үшін, сөздің алдынан басы артық дыбыстың қосылуын білдіретін протеза құбылысы қажет. Сол сияқты дискурс ішінде дауыссыздардың арасына дауыстының қыстырылуын көрсететін эпентеза, бунақтағы сөздердің арасында қатар келген екі дауыстының алдыңғысының түсіп қалуын білдіретін элизия және оған қарама-қарсы (қазақ тілінде сирек кездессе де) аферезис пен сөз ішіндегі дыбыстардың не буындардың өзара орын ауысуында көрініс табатын метатеза және сөз ішінде біркелкі (ұқсас) буындардың бірінің түсіп қалуынан көрінетін гаплогия құбылыстарының қыр-сырын білу керек. Мысалы: араластыр (а-ра-лас-тыр).

Дискурстағы сөздер сөйлеу кезінде тұтасып немесе жеке-жеке тұрмай, топ құрап, әрқайсысы өзіндік екпін, ырғақпен айтылатынын аңғаруға болады. Қазақ тілінде бунақтағы сөздердің жұбын жазбай, араларында қатар келген дыбыстарды үндестіріп, бір ырғақ, екпінмен айтудың маңызы зор. Олай болмаған жағдайда дискурс құрамындағы сөздердің байланыс реті бұзылады да, тіл табиғи жарасымынан айрылады, құлаққа жағымсыз естіледі, бөрінен бұрын, айтылған

ой көмескіленіп, тіпті, түсініксіз болып кетуі де қиын емес. Мысалы: Бүгін мемлекет басшысы // Ақордада // еліміздегі дипломатиялық корпус өкілдерімен кездесті. Бас қосуда Президент // Қазақстанның даму барысы мен // алдағы мақсат-міндеттеріне тоқталса, // елшіліктер мен халықаралық ұйымдардың өкілдері // республикадағы жағдайға өз бағаларын берді.

Қазақ тіліндегі екпін көбінесе сөздің соңғы буынына қойылады. Дегенмен сөз аяғында келген қосымшаның барлығы бірдей екпінді қабылдай бермейтіні салыстырмалы деректерден айқын көрінеді (-дай қосымшасы, көмектес септік жалғаулары, т.б.). Мысалы: Соңғы' кездері' іске'р адамдарды' қала' инфрақұрылымының даму' қарқыны' көбіре'к мазала'йды еке'н. Кездесуде' «жылдың ең үзді'к кәсіпкері'» атағы'н жеңі'п алға'н адамда'р арнайы' мақта'у қағазы'мен марапатталды'.

Орфография мен орфоэпия бір-бірімен тығыз байланысты, өйткені сауатсыз жазу мәтінді дұрыс оқуға және оны дұрыс қабылдауға кесірін тигізеді. Ауызша сөйлеу тілінде ең маңыздысы – айтылған ойдың мағынасын түсіну, ал сөздерді дұрыс айтпау бұған кедергі келтіреді. Сіз қаншама біліктілікті, жан-жақты және ақылды болғаныңызбен, егер сөздерді дұрыс айтпай, екпінді қате қойсаңыз, бір сөзбен айтқанда, акцентпен сөйлесеңіз, онда сіз өз ойыңызды жеткізуде қойылған мақсатқа жеткен жоқсыз. «Акцент (лат. accentus, нем. akzent – екпін) әртүрлі екі тілдің әдеби жүйесінің тоғысуынан пайда болады. Мысалы, қазақ тіліндегі «қ» дыбысының «к» (қаз – каз, қар – кар), «ұ», «ү» дыбысының «у» (үй – уй, үш – уш) болып дыбысталуы «орыс акценті» деп аталады. Акцент диалектілік сөйлеудің әсерінен әдеби тіл жүйесінің бұзылуына да әкеп соғады (шана – чана, шалғы – чалғы)» [4, 49].

Әдеби тілдің ауызша орфоэпиялық нормаларынан жәнсіз ауытқулар, ең алдымен, сөз қалай жазылса, солай дыбыстаудан, жазу жүйесі мен ауызша сөз жүйесінің өзді-өзіне тән ерекшеліктеріне мән бермеуден туындап жатады. Сондықтан дұрыс сөйлеуге бағыт-бағдар көрсететін құралдың бірі – орфоэпиялық сөздік қазіргі қоғамымыз үшін аса қажет. Бір ізге түскен арнаулы ережелер мен орфоэпиялық сөздіктер жазылу мен айтылудың арасындағы айырмашылықты айқындап, сөздердің ауызша дыбысталу нормасын көрсетіп, оларды жөнге салып отырады. Дегенмен «адам орфоэпиялық нормаларды, олар жөніндегі ережелерді, негізінен, жаттау арқылы емес, құлақпен тыңдап, үйрену арқылы игереді. Бұл ретте күнде тыңдайтын теледидар үнінің орны айрықша» [5, 15].

Мемлекеттік қызметшінің көпшілік алдында сөз нормалары мен тұрмыстық қатынастағы дискурстық тіліне тән дыбыстау нормаларын араластырмай, сауатты сөйлей білу де тілдік қарым-қатынас үшін аса маңызды. Бұл ретте сөзді дұрыс айту нормалары мен орфоэпиялық ережелерді қамтыған Р. Сыздықтың «Сөз сазы» (1983, 1995) кітабын, Қ. Нетәлиеваның «Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігін» (1977), М. Дүйсебаеваның «Қазақ тілінің қысқаша орфоэпиялық сөздігін» (1981) және Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі Тіл комитетінің ұйымдастыруымен басылып шығарылған Орфографиялық сөздікті (2008) атап айтуға болады. Аталған сөздіктерде қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің әдеби нормаға сәйкес айтылу үлгілері мүмкіндігінше толық қамтылған. Сөздердің, сөз тіркестері мен сөйлемдердің интонациялық безендірілу үлгілері берілген. Жаңа сападағы орфоэпиялық сөздіктер қазақ тіл білімінің фонетика, интонология, сөз мәдениеті салалары бойынша жүргізілген соңғы зерттеу нәтижелерінің негізінде жасалған.

Сонымен, сөз табиғи естілу үшін, дыбыс түрленімінің барлығын сақтап сөйлеу керек. Дыбыс түрленімін тудыратын себептердің қатарына дыбыстың сөз бен сөз тіркесіндегі орны, көрші дыбыстың әсері, логика-экспрессив үстемелер және әуен жатады. «Анықтықты дикторлар, негізінен, сөйлеу техникасын жетілдіру мен сөз логикасына көңіл қою амалдары арқылы қамтамасыз етсе, әсемдік пен әсерлілік, негізінен, сөзді дұрыс әрі көркемдеп айту арқылы жүзеге асырылады. Дыбыстар әуезін (гармониясын) сақтау – сахна сөзі мен радио, теледидар сөздеріне мамандық тұрғыдан қойылатын талаптардың бірі» [2, 15].

Дауыстың динамикалық диапазоны; дыбыстың тасымалдануы; дауыс ырғағындағы икемділік, шапшаңдық; дауыстың шарықтауы кәсіби дауысқа төн негізгі сапалық белгілер болса, «интонация сөзге рең береді, ал сөздің дұрыс құрылуы интонациялық мүмкіндіктерге жол ашады» [2, 62].

Жалпы, мемлекеттік қызметші тілінде қолданылатын дискурстың екі тәсілінің оқуға негізделген түрінде ауызша қызметі айқын байқалады, ал айтуға негізделген түрінде арнаулы ақпарат жасаушы мемлекеттік қызметші қызметі анық көрінеді. Мұндайда оқылым барысында кітаби-жазба тілдің кез келген үлгісі қолданыла беруі мүмкін, ал айтылым кезінде дискурстық сөйлеу тілі стилінің кез келген үлгісі пайдаланыла беруі мүмкін.

Сонымен, мемлекеттік қызметші ресми сөйлесімде ақпараттарды «байыпты», «байсалды», «салқынқанды» интонациялық мәнермен баяндайды. Мәтін интонациясын дұрыс қою және мәтінді дұрыс оқу немесе сөзді дұрыс айту ережесі мәтін мазмұнына қатысты белгілі бір ақпарат береді. Сондықтан мемлекеттік қызметшіні оқытуда ресми сөйлеу мен жазуға ерекше назар аудару қажет.

Әдебиет

1. Серғалиев М. С. Көгілдір экраннан айтылар сөз немесе осы төңіректегі кейбір ойлар // Халық кеңесі. – 1994. – 5 наурыз.
2. Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы. – Астана, 2000. – 526 б.
3. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филолог. ғыл. док. ... дисс.: 10.02.02. – Алматы, 2007. – 329 б.
4. Сыздық Р. Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі. – Алматы, 2001.
5. Балақаев М. Тіл мәдениеті және қазақ тілін оқыту – Алматы: Мектеп, 1989. – 96 б.

Сөзтудырым – күрделі психика-физиологиялық процесс

Айтмұхаметова Қ. Ө.

Аңдатпа

Мақалада коммуникативтік лингвистиканың негізгі тілдік нысандары ретінде тілдік қызмет мәселелері қарастырылады. Тілдік қызметтің негізгі компоненттері – сөз тудырым мен сөз ұғыным күрделі психофизиологиялық процестер ретінде қаралады.

Аннотация

В статье раскрываются проблемы речевой деятельности как основной языковой формы в коммуникативной лингвистике. Основные компоненты речевой деятельности – речеобразование и речепонимание – рассматриваются как сложные психофизиологические процессы.

Abstract

The article describes the problems of speech activity as a basic linguistic form of communicative linguistics. The main components of speech activity – speech production and comprehension considered as a complex psycho-physiological processes.

Тілдің ауызша және жазбаша формаларда қолданылатыны белгілі. Сөздің ауызша түрі айтылым мен түсінілім процестері сөйлеу әрекетімен тығыз байланысты. Сөйлеу әрекетінің аса маңызды факторларының бірі – сөйлеуші (адресант) қандай да бір ақпаратты екінші бір субъектіге (тыңдаушыға) жеткізу үшін тілдегі дайын бірліктерді (фонема, морфема, сөз...) өз мақсатына сай етіп, дәйекті түрде құрастырады. Осы дәйекті тізбекті мәтін деп атаймыз. Ұзақ жылдар бойы тілдік жүйені зерттеуге ден қойып келген лингвистер кейінгі кезде тілдік жүйенің сөйлеу кезіндегі көрінісін, яғни ауызша мәтінді зерттеуге назар аударды. Мәтін ұғымы лингвис-